

Толкач А.М. старший викладач
кафедри кримінального права і правосуддя
Національного університету «Чернігівська політехніка»

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВИНИКНЕННЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Організована злочинність на сьогодні становить для України загрозу національній безпеці. В нашій державі вона проникла майже у всі сфери економічного й політичного життя, і, більш того, діє як проти інститутів держави і суспільства так і заміщає легальні інститути, використовує їх у своїх цілях, лобіюючи власні інтереси. Беззаперечним є факт, що злочинність у цілому і такий її найбільш небезпечний вид, як організована зокрема, залежать від соціальних умов.

Метою нашої розвідки є дослідження історичних аспектів виникнення організованої злочинності в Україні з давніх часів до сучасного періоду. Різні кримінально-правові аспекти організованої злочинності вже тривалий час є предметом наукових досліджень. Юридична література містить у собі велику кількість різноманітних і змістовних наукових праць, присвячених організованій злочинності.

Дослідженню організованої злочинності були присвячені роботи таких українських та зарубіжних вчених, як: Л. Ф. Гула, А. І. Гуров, О.М. Джужа, О. О. Кваша, Р.С. Орловський, С. О. Прутяний, А. Д. Семикопний, О. В. Топильська, І. К. Туркевич та інші. Організована злочинності не можлива без вивчення її історичних передумов і практики боротьби з нею правоохоронних органів [1, с. 289].

Генезис організованої злочинності в Україні є яскравим підтвердженням залежності характеру злочинності від конкретних соціально-економічних умов. Як підтверджують історичні джерела, злочинний світ і його представники завжди прагнули до об'єднання сил, зміцнення основ

антигромадського способу життя, який змушував їх бути зухвалими, підступними, цинічними щодо закону та його представників у особі правоохоронних органів, законслухняних громадян. Так поступово формувався злочинний світ як особлива організована комунікативна система злочинності зі своєю ієрархією, що забезпечує внутрішню «дисципліну» і «порядок».

О. М. Джужа та І. К. Туркевич зазначають, що одними з перших організованих професійних злочинців на наших теренах були так звані «зłodії з великої дороги», тобто розбійники, для яких грабунок був не просто злочинним заняттям, а способом життя. Виникнення цієї професії стало наслідком історичного парадоксу. Київській Русі вдалося проминути рабовласницький лад, але монголо-татарська навала істотно загальмувала соціально-економічний розвиток. На території колишньої феодальної держави утворилося Московське князівство, яке згодом розширилося й в результаті агресивної політики його правителів перетворилося на велику Російську Імперію. У ній від початку XVIII ст. було узаконено кріпаччину, що існувала аж до 1861 р. Тяжкі умови життя змушували селян утікати від своїх гнобителів, а оскільки легалізація на інших територіях (крім козацьких земель) була неможливою, то для багатьох утікачів розбій ставав єдиним засобом до існування.

Що стосується зłodіїв, то до початку XIX ст. ця професія не набула значного поширення, очевидно, через те, що жителі невеликих населених пунктів (а вони переважали в країні) знали між собою, тож факти злодійства було важко приховувати, а про скоєні випадки одразу всі дізнавалися. До того ж злочинців суворо карали: їм відтинали руки, ставили тавро на лобі, виривали ніздрі або часто й страчували [2, с. 232].

У вітчизняному законодавстві перша згадка про співучасть у вчиненні злочину групою датована XI ст., коли було укладено «Руську правду». В статті 31 цього документа йдеться про покарання за вчинення злочину кількох осіб, а ст. 41 передбачає відповідальність за співучасть у розкраданні. Але «Руська

правда» не поділяла співучасників на головних і другорядних, не визначала ознаки власне співучасті [3].

Початком розвитку інституту співучасті у вітчизняному праві слугували норми, передбачені «Соборным Уложением» 1649 р. Зазначений правовий акт розробив основні положення розглядуваного інституту: ознаки співучасті, види співумисників, індивідуалізацію їхньої відповідальності. Особа організатора вже за тих часів розглядалася як найнебезпечніша, і для організатора злочину передбачалася більша відповідальність, ніж для інших співучасників. У ХІХ ст. поділ співучасників на види, вивчення їхніх характерних ознак, умов відповідальності були одними з найважливіших розділів учення про співучасть. Найвичерпнішу характеристику організатора злочину вперше в історії російського права наведено в «Уложении» 1845 р., у якому співучасників поділено на види за формами співучасті [4, с. 11].

У 40-ві роки ХІХ ст. відбувся розподіл злочинців за видами діяльності, що сприяло підвищенню їх професіоналізму. Жебраки були окремо, крадії зосереджувалися у злодійському середовищі, грабіжники – у розбійницькому. Концентрувалася відповідна кримінальна еліта, створювалися підпільні школи для малолітніх злодіїв, «найобдарованіших», тобто найспритніших, посиляли за кордон для удосконалення «майстерності».

Відзначимо циклічність структури і динаміки групової професійної злочинності в Україні від початку ХVІІІ до кінця ХІХ ст. Це було зумовлено бурхливим економічним розвитком, передусім у Причорномор'ї, розбудовою портових міст та індустріальних центрів, що супроводжувалося збільшенням кількості корисливих злочинів, їх інтелектуалізацією і виходом професійних злочинців на міжнародний рівень. До кінця ХІХ ст. злочинний світ уже мав своє професійне ядро, причому специфічний кримінальний «розподіл праці» не тільки не розхитав монолітність і згуртованість цього світу, а, навпаки, зміцнив його, надавши йому стрункішу організацію.

На початку ХХ ст. уперше в історії вітчизняного бандитизму в Одесі з'явився рекет, розпочали створюватися так звані «дахи». Після Жовтневого

перевороту 1917 р. і громадянської війни різко зросла групова корисливо - насильницька злочинність. Але потрібно віддати належне більшовицькій владі, яка доволі швидко змогла її приборкати. Щоправда, це було зроблено ціною жорстоких репресій та запровадження тотального нагляду всіх за всіма, однак професійну злочинність викоринити не вдалось, хоч засоби радянської пропаганди усіяко намагалися стверджувати протилежне [5, с. 450]. Вказівка на організатора як найнебезпечнішого зі співучасників з'явилася і в перших постановах Радянської держави.

Декрети РСФСР, що стосувалися регулювання кримінально-правових відносин, вважалися чинними на території України. Особливістю первісних декретів було те, що, крім виконавців, підбурювачів, пособників, до співучасників зараховано організаторів, ватажків і натхненників контрреволюційних виступів як головних винуватців. Однак перші декрети радянської влади, назвавши види співучасників і встановивши принципи їхньої відповідальності, не розкрили змісту їхньої діяльності. Організовані форми злочинності, що існували в УСРР у 1920-х рр., і в цьому переконано більшість сучасних дослідників, мали достатній рівень, для того, щоб сприймати їх, як, нехай і незавершену, але все ж систему.

Організована злочинність як кримінологічне й суспільне явище мала у 20-х рр. ХХ ст. історично обумовлену, нерозвинену форму в сукупності її 218 елементів, яка не в повній мірі відповідає сучасному розумінню організованої злочинності та її становищу. Отже, організована злочинність як феномен, переживала важливий етап становлення у 20-ті рр. ХХ ст. [6, с. 8]. Найбільших темпів розвитку кримінальний бандитизм досяг у 1921–1922 рр., у часи голоду, який панував на той час у країні.

Бандитизмові того періоду притаманні не лише політичні й кримінальні мотиви, а й вкрай жорсткі форми насильства [7, с. 74]. З середини 1920-х рр. починається процес зростання економічної та загально-кримінальної злочинності. Вже у 1921 р. урядом УСРР було прийнято декілька важливих постанов щодо протидії бандитизму. Насамперед, це постанова «Про заходи

боротьби з бандитизмом», де вказувалося про подальший розвиток бандитизму в республіці. Підвищена небезпека таких проявів знайшла своє відображення у постанові ВУЦВК від 1 червня 1921 р., що передбачала створення при Раднаркомі УСРР, губернських і повітових виконкомах постійних нарад з питань боротьби з бандитизмом [6, с. 9]. Кримінальні кодекси УСРР 1922 та 1927 рр. фактично стали квінтесенцією розуміння природи і характерних рис організованих форм злочинності у радянському кримінальному праві 1920-х рр. У систематизованому вигляді норми кримінального права були викладені в Кримінальному кодексі 1922 р. Особлива частина КК УСРР регламентувала відповідальність за організаторську діяльність як один із найнебезпечніших видів співучасті. Зокрема, ст. 58 передбачала кримінальну відповідальність за організацію контрреволюційних озброєних повстань, а ст. 65 – відповідальність організаторів диверсій.

На момент появи КК УСРР 1927 р., радянське кримінальне право мало вже доволі чітке уявлення про природу та форми організованої злочинності. У КК УСРР 1927 р. зазначено, що участь у злочині як організатора є обставиною, що обтяжує відповідальність, і виділено такі різновиди форм співучасті, як: 1) група за попередньою змовою; 2) група осіб. Крім того, КК УСРР 1927 р. вказує на такі форми злочинних об'єднань, як контрреволюційна організація, організація, утворена для підготування або вчинення певних злочинів, банда, збройна банда [5, с. 451].

Так, з кінця 30-х років ХХ ст. поняття «злочинна група» увійшло в юриспруденцію. Проте окремі визначення організатора, що наводилися в теорії, не розкривали остаточно сутності діяльності цього співучасника, не було виділено й чітких ознак, які б дали змогу відмежувати організатора від інших співучасників. Із багатьох визначень не було зрозуміло, кого слід вважати організатором злочину: особу, яка очолює організацію, чи особу, яка виявила найбільшу активність у злочині, вчиненому в співучасті.

Отже, через прогалину в законодавстві, невизначеність кримінальних кодексів стосовно поняття злочинної групи наука кримінального права не змогла розробити характерне визначення організатора, його ознаки та функції. Ці обставини також негативно позначилися на практиці боротьби з організаторами (лідерами) злочинних груп. Не випадково вже у Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 10 квітня 1941 р. «Про судову практику про злочини, які становлять пережитки родового ладу» наголошено як на суттєвому недоліку судової практики на тому факті, що суди часто обмежують свою діяльність засудженням лише безпосередніх виконавців злочину, виявлення яких зазвичай пов'язане з меншими труднощами, не враховуючи, що підбурювачі й організатори діють у багатьох випадках із антидержавних спонукань і тому становлять особливу соціальну небезпеку [8].

Вперше термін «організована група» (синонім - «згряя») в радянському кримінальному законодавстві вжито в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна», яким встановлювалася підвищена кримінальна відповідальність за розкрадання державного чи громадського майна, вчинене організованою групою (зграєю) [9, с. 27]. Перед науковцями та практичними працівниками постало питання, що розуміти під організованою групою. В окремих працях обстоювалася ідея про суттєву відмінність цього угруповання від групи осіб, які скоюють злочин за попередньою змовою. Так, Н. Дурманов вважав, що під злодійською зграєю належить розуміти стійку та організовану групу [10, с. 58].

Подібне тлумачення організованої групи мало місце ще до прийняття зазначеного Указу. Згряя, писав А. Трайнін, - це згуртований колектив, певна організаційна єдність зі своїм центром, правилами внутрішнього розпорядку, з планомірним розподілом ролей та функцій [10, с. 74]. Складна міжнародна обстановка в 1950-ті роки вимагала адекватного реагування щодо протидії зовнішнім загрозам основам радянського державного та суспільного строю; визнання наявності капіталістичного оточення однією з головних причин

злочинів проти державного та соціального устрою призвело до того, що нещадна боротьба з підривною діяльністю імперіалістичного табору та його агентури була зарахована до найважливіших завдань радянського кримінального законодавства. Проти таких посягань і були спрямовані заходи кримінальної репресії, що відображено у прийнятих упродовж 1958–1961 рр. Основах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, окремих кримінальних законах загальносоюзного значення та кримінальних кодексах союзних республік і призвело до подвійних стандартів щодо законодавчого закріплення таких складних форм співучасті у вчиненні злочинів, як «злочинне угруповання» та «злочинна організація».

Отже, з погляду кримінального права вбачали необхідність заповнити вищевказану прогалину. Лише з прийняттям у 1958 р Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 р. вперше дали законодавче визначення поняття співучасті, проте форми (види) співучасті 222 законодавцем не були виділені. Також Основи кримінального Законодавства Союзу РСР і союзних республік доповнили перелік співучасників фігурою організатора. Частина 4.17 Основ визначала організатором особу, яка організувала вчинення злочину або керувала ним [11].

Таке визначення надалі запозичили всі кримінальні кодекси союзних республік і, звичайно, України. Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. передбачав відповідальність за «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою» [12]. Він встановлював кримінальна відповідальність за організаційну діяльність, спрямовану на вчинення особливо небезпечних злочинів проти радянської держави, за участь в антирадянській організації (ст. 64), а також за вчинення тих самих дій проти іншої держави трудящих (ст. 65). Водночас, ст. 19 визначала поняття «злочинна група». До недоліків цього Закону належить те, що вчинення антирадянською (антидержавною) організацією, озброєною бандою чи злочинним угрупованням багатьох особливо небезпечних і небезпечних злочинів не визнавали кваліфікуючою обставиною, а їх специфічною ознакою

була спрямованість на вчинення лише окремих видів злочинів [12]. Законодавець чітко визначив власну позицію, закріпивши в ст. 19 КК України 1960 р. види співучасників, які розташував за ступенем суспільної небезпечності від більш до менш суспільно небезпечного, очолює перелік співучасників саме виконавець злочину. У період чинності КК УРСР 1960 р. провести поділ співучасті на форми намагалися фактично всі автори підручників і монографічних досліджень, підкреслюючи тим самим велике практичне значення визначення, встановлення й чіткого розмежування форм спільної злочинної діяльності [13, с. 45]. Що ж до особливостей виникнення і розвитку організованих злочинних груп у країнах СНД, до складу яких входить і Україна, тут є певні відмінності, її формування пов'язане з історією розвитку Російської держави.

Оскільки російська внутрішня і зовнішня політика завжди визначально впливала на розвиток народів, які мешкали на території Росії, вона вплинула й на виникнення організованої злочинності. Вважають, що прообразом сучасної організованої злочинності країн СНД були злодійські артілі, які виникли наприкінці XV ст. – початку XVI ст. й існували майже в незмінному вигляді аж до XX ст. Період розвитку групової (організованої) злочинності, на думку Є. В. Топільської, виглядає так: - 1960-ті роки – початок формування злочинних груп із порівняно високим ступенем організації в межах загальнокримінальної злочинності; - 1970-ті роки – виділення у структурі злочинності організованих злочинних явищ, формування кримінологічної категорії особливості учасника організованої злочинності діяльності; - кінець 1980-х років – завершальний етап формування радянської (російської) організованої злочинності, який досяг кризового стану в 1988–1989 рр.; - початок 1990-х років – завершення процесу концентрації злочинних угруповань, створення стійких злочинних організацій і формування їх як самостійного соціального явища, що є транснаціональним [14, с. 45].

З точки зору професора Л. Ф. Гули, генезис організованих злочинних груп в Україні є яскравим підтвердженням залежності характеру їх виникнення і

розвитку від конкретних соціально-економічних умов. Як свідчать історичні джерела, злочинний світ і його представники завжди прагнули до об'єднання сил, зміцнення основ антигромадського способу життя, який змушував їх бути зухвалими, підступними, цинічними щодо закону та його представників у особі правоохоронних органів, законслухняних громадян [5, с. 452].

Підсумовуючи можна зазначити, що історії виникнення і розвитку організованої злочинності, на теренах України починається після Жовтневої революції. Причини поширення організованої злочинності у 1920-х рр. полягали у руйнівних наслідках Першої світової та Громадянської війн, які привели не тільки до масового зубожіння населення, але й до девальвації багатьох моральних цінностей, втрати поваги до держави та її інституцій. Здійснивши історично-правовий екскурс щодо виникнення та поширення організованої злочинності можемо констатувати, що на кожному конкретному етапі розвитку суспільства розуміння природи організованої злочинності, її характеристик, мало свої специфічні риси. Незважаючи на відсутність у тогочасному законодавстві та правовій науці власне визначення «організована злочинність», вона, безперечно, існувала. Проведене дослідження доводить положення, що організована злочинність існувала завжди, але проявлялася у різних формах.

Перелік використаних джерел:

1. Прутяний С. О. Професійна злочинність в Україні: історичний аспект. Юридичний вісник Причорномор'я. 2011. № 1(1). С. 289–296.
2. Кримінологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужи. К. : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
3. Правда Руська URL : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
4. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінальноправове та кримінологічне дослідження: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. 2003. 216 с.

5. Гула Л. Ф. Дослідження проблеми виникнення організованих злочинних груп: історико-правовий аспект. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. 2016. № 837. С. 447-452.

6. Семикопний А. Д. Борьба з організованою злочинністю в УСРР у роки нової економічної політики (1921 - 1929 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01.Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2011. 18 с.

7. Гуров А. И. Профессиональная преступность. Прошлое и современность. М.: Юрид. лит., 1990. 304 с.

8. Про судову практику про злочини, які складають пережитки родового ладу: Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 10 квітня 1941 р. // Сб. Пленума Верховного Суду СРСР. М., 1950. – Т. 1.

9. Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сборник законодательных актов / Под ред. Д.С. Карева. М.. 1957. 531 с.

10. Гришаев П.И., Кригер Г.А. Соучастие по советскому уголовному праву. М.: Госюриздат, 1959. 256 с.

11. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1958 г. URL : <http://zakon.law7.ru/base18/part7/>

12. Уголовный кодекс Украинской ССР: офиц. текст с изм. и доп. на 1 авг. 1971 г. и пост. материалами. – Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1972. 275 с.

13. Орловський Р.С. Історія розвитку кримінального законодавства про форми співучасті. Питання боротьби зі злочинністю. 2014. Вип. 27. С. 39-49.

14. Топильская Е. В. Организованная преступность. СПб. : Юрид. центр Пресс, 1999. 76 с.